

УДК 323:343.37(477)

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор

ЧИННИК ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ ТРАНЗИТИВНОЇ УКРАЇНИ

Розглянуто вплив чинника тіньової економіки на політичний процес в Україні. Проаналізовано історію та природу тінізації української економіки. Розкрито взаємозв'язок між становленням тіньової економіки та формуванням олігархічного політичного режиму в Україні. Зроблено висновок про те, що детінізація української економіки є однією з головних умов демократизації політичного режиму та зміцнення державності України.

Ключові слова: *тіньова економіка, Україна, політичний процес, олігархічний режим, демократизація, державність.*

Актуальність проблеми. Значення чинника тіньової економіки для політичного розвитку перехідних суспільств, до яких належить і Україна, переоцінити дуже важко, адже особливості економічного розвитку несталого соціуму безпосередньо детермінують і специфіку його соціальної та політичної динаміки. Порядок денний здійснення глибинних суспільних трансформацій серед головних своїх пунктів має обов'язково включати питання детінізації економічного процесу. Для всіх країн, що вступили у період системних перетворень, масштаби поширення і структура тіньової економіки розглядаються як надважливі передумови успіху чи неуспіху проведення масштабних соціальних реформ. Це визначає політичну вагу чинника тіньової економіки для здійснення демократичного транзиту загалом, адже режим поліархії має за підґрунтя легальну, соціально орієнтовану ринкову економіку, яка гарантує індивідам більш-менш справедливе привласнення суспільного продукту.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми тіньової економіки опинилися у центрі уваги дослідників-суспільствознавців ще з початку проголошення реформ в Україні у середині 90-х років ХХ ст. Цю проблематику досліджували вітчизняні автори Д. Баюра, М. Дикаленко, А. Кибовська, В. Княжанський, Л. Корабейник, Є. Невмержицький, М. Мельник та ін. [1–6]. У своїх працях вони докладно розглядають причини та умови виникнення тіньової економіки в сучасному суспільстві. Згадані автори цілком слушно зауважують, що для глибокого осмислення феномену корупції і тінізації економіки слід відійти від формально-юридичного тлумачення цього феномену, адже його розвиток і поширення сягає глибинних соціальних, політичних та економічних процесів, що мають місце у суспільстві. Б. Мяновський, А. Рябченко [7; 8] наголошують на тому, що тіньова економіка в Україні докорінно відрізняється не тільки від «західної», а й від «східноєвропейської». Учені пояснюють нинішній розмах тіньового бізнесу в нашій країні винятково

генетичними передумовами, сформованими ще при соціалізмі. О. Кужель зазначає, що специфіка і масштаби тіньової діяльності в сучасній Україні – це насамперед продукти сьогодення, наслідок обраної моделі перебудови економіки і суспільства [9, с. 139]. Поступово проблема тіньової економіки потрапила у центр уваги наукового дискурсу, особливо у зв'язку з дотичними до неї проблемами боротьби з корупцією, політичною демократизацією та ін.

Метою статті є розгляд впливу чинника тіньової економіки на політичний процес в Україні через аналіз історії та природи тінізації вітчизняної економіки.

Виклад основного матеріалу. Під тіньовою економікою у даний час розуміють усю сукупність економічної діяльності, що не враховує офіційна статистика, і не включають у валовий національний продукт країни [5, с. 21]. На сьогодні немає єдиного загальноприйнятого визначення тіньової економіки. Найпопулярніші тлумачення цього феномену такі: 1) тіньова економіка – економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами і (або) спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства; 2) економічна діяльність, яка здійснюється неофіційно, за межами правового поля України або з порушенням законодавства і від якої держава не отримує податкових надходжень; 3) це економічна діяльність, що здійснюється в рамках закону, але не реєструється державними органами; діяльність, яка в основі є кримінальною і охоплює незаконні види діяльності, а також діяльність, що є легальною, але здійснюється методами, які є поза законом [9, с. 141].

У просторі тіньової економіки виділяють такі основні зони: неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце не фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховування цієї діяльності від податків; фіктивна економіка – хабарництво, приписки, спекулятивні угоди та інші види шахрайства, пов'язані з одержанням і передаванням грошей; підпільна економіка – всі заборонені законом види економічної діяльності. У багатьох країнах, особливо в тих, які переживають складні періоди трансформації, тіньова економіка не тільки складає помітну частину економічної діяльності, а й продовжує розширюватися [9, с. 143]. Багато дослідників виділяють такі структурні компоненти тіньової економіки. Вагомою складовою тіньового сектору вважають так званий «чорний ринок» (або «кримінальну економіку»), тісно пов'язаний зі сферою грошового обігу і виникає внаслідок шахрайства, розкрадання, рекету, проституції, наркобізнесу, незаконних валютних операцій тощо. Іншою складовою тіньового сектору господарства країни є так звана «паралельна економіка», що більшою мірою, ніж «чорний ринок», пов'язана зі сферою виробництва. Проблема тіньової економіки полягає у неконтрольованому суспільством виробництві, розподілі, обміні та споживанні товарно-матеріальних цінностей і послуг, тобто приховуваних від органів державного управління і громадськості соціально-економічних відносин між окремими громадянами та соціальними групами.

Експансія тіньових економічних відносин є в першу чергу результатом руйнування колишньої радянської державності, що призвело до розриву тра-

диційних зв'язків між окремими підприємствами і цілими територіями. Не останню роль у криміналізації господарського життя України відіграло і значне послаблення боротьби з економічними злочинами, що виправдовувалися тезою про необхідність використання капіталів тіньової економіки як ресурсної бази економічних реформ.

На думку більшості експертів з проблеми тіньового сектору в економіці України, найвищими темпами тіньова економіка в Україні розвивалася у 1994–1998 роках. На той час тіньовий сектор охопив більшу частину промислового виробництва, особливо паливно-енергетичного комплексу, сільського господарства, приватизації. Розпочата під прапором необхідності пошуку «дійсного хазяїна» приватизація в Україні привела до приховування дійсної картини прав власності. У структурі вітчизняної тіньової економіки особливе місце посіли процеси, пов'язані з приватизацією державного і комунального майна. Це пояснювалося необхідністю легітимізації відносин власності, яким належить стратегічна роль у всій системі економіко-політичних відносин в Україні. Адже право власності на різноманітні економічні об'єкти на практиці розглядається багатьма суб'єктами як одна з ключових гарантій не тільки сучасного, а й майбутнього становища їх власників у економічній та соціально-політичній ієрархії українського суспільства.

Після всього декількох років «реформи власності» стало неможливо провести чітке розмежування між державним і приватним секторами економіки: відбулася практично повна дифузія форм власності, причому проникнення приватної власності виявилось значно більшим, ніж це реєструється офіційною статистикою. Великого поширення набули «неофіційні» готівкові розрахунки за різноманітні «послуги» (за встановлення телефонних ліній, реєстрацію підприємств, перевірку санітарної, пожежної, податкової інспекцій тощо). На початок 2001 р., за даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, уряду вдалося знизити процес тінзації економіки на 5 %. Проте, на думку експертів, питома вага тіньового сектору економіки в Україні й далі залишалася досить високою – 65 % ВВП [6, с. 201].

Вирішальний вплив на активізацію та поширення тіньової економіки справили механізми алокації ресурсів і влади; особливості з'єднання працівника з засобами виробництва; специфіка розподільних відносин, що формувалися.

Корені теперішніх проблем слід шукати насамперед у специфіці сформованих механізмів алокації ресурсів і влади. У створеній соціально-економічній і політичній реальності навряд чи значну роль відіграють механізми локального корпоративного регулювання. Сутність нового механізму алокації ресурсів зводиться до того, що окремі інститути економічної системи, використовуючи визначені переваги свого становища (високий рівень концентрації виробництва і капіталу, корпоративна влада тощо), одержують можливість свідомо (хоча й у локальних, обмежених масштабах) впливати на параметри виробництва постачальників і споживачів, ринку, соціального життя тощо. Панування псевдодержавних і псевдоприватних корпорацій призвело до на-

ростання диспропорцій, у першу чергу в господарській структурі, динаміці цін, фінансах і т. д. У цьому результаті національна економіка перетворилася на поле неекономічного суперництва корпоративно-бюрократичних структур, сферу зіткнення їх владних і регулюючих впливів.

Невизначеність меж приватного сектору є наслідком як мінімум двох причин: по-перше, до недавнього часу «організовані» форми приватизації відігравали порівняно незначну роль. Вони або легалізували вже раніше здійснений перерозподіл власності, або шляхом масової приватизації готували базу для наступного вторинного перерозподілу; по-друге, широке поширення одержали так звані «специфічні способи» формування приватного сектору. Їхній діапазон дуже великий – від прямого грабежу державної власності до легальних трансакцій у формі перекладання частини створеної державним підприємством доданої вартості у приватний сектор. Створення фінансових холдингів, конгломератів, напівдержавних банків і фінансових структур сприяло виникненню рівнобіжних ринків грошей, кредитів і капіталу [8, с. 7]. Звідси сформувалася власність політичних і громадських структур, виникають номенклатура громадських і політичних організацій і близьке до них оточення. Фактично провідні політичні сили країни стали політичним продовженням найбільш потужних економічних корпорацій, які акумулюють величезний фінансовий ресурс у тіньовому секторі. Виборчі кампанії стали засобом легалізації цього ресурсу, адже їх значна частина регулюється «чорним налом».

Основна причина того, що «гроші партії» (колишньої КПРС) дотепер «не знайдені», криється, очевидно, у тому, що саме на фінансах цієї партії були створені найбільш дієздатні комерційні структури, у тому числі найбільш респектабельні банки і спільні підприємства. Ці економічні структури у свою чергу стали згодом фінансовими донорами переважної більшості політичних проектів. Представники нової економічної еліти і політичного керівництва, як видно, змогли домовитися між собою, що виявилось не занадто складною справою, якщо врахувати, що значна частина як тих, так й інших колись належала до одного клану – компартійної номенклатури. Наближення політичних, особливо президентських виборів привносить свою специфіку в процес функціонування вітчизняної тіньової економіки, що виявляється у такому. По-перше, зацікавлені фінансово-політичні групи прагнуть легітимізувати свій фактичний контроль над підприємствами через їх офіційну приватизацію. Водночас стрімко зростає інтерес супервеликих підприємницьких структур до найпривабливіших об'єктів приватизації, що викликає загострення конкурентної боротьби за право приватизації цих об'єктів, у тому числі з використанням «сірих», тіньових механізмів. По-друге, зростає значення різноманітних схем бізнесу, що дають змогу накопичувати тіньовий капітал у наймобільнішій, найліквіднішій формі – формі грошових активів. Це автоматично веде до підвищення ролі банків та інших фінансових установ у процесі функціонування тіньового сектору вітчизняного господарського комплексу. Характерним явищем української економічної політики стало надання незаконних

пільг наближеним до влади комерційним структурам. У підсумку сформувався упривілейований прошарок населення, який контролює всі основні економічні та як наслідок політичні процеси в країні – група олігархів, представників великого капіталу, які мають реальну владу в Україні. Такий політичний режим отримав назву олігархічного (кланового), або неоптримоніального.

Відомо, що, починаючи з 1993 р., ціни в країні зростають значно швидше, ніж офіційна заробітна плата: мінімальна і навіть середня по країні заробітна плата нині не забезпечує необхідного прожиткового мінімуму [7, с. 5]. Однак дотепер соціальна ситуація в країні не вибухнула; банківські нагромадження населення зростають; кількість знову утворених на підприємницькій основі господарських організацій збільшується – незважаючи на те, що кожна третя зі знову створених дрібних і середніх фірм виявилася збитковою [4, с. 2]. Є всі підстави припустити, що і проблема виживання, і проблема первісного нагромадження капіталу зважуються в Україні на шляхах активного включення населення в різні процеси, що розгортаються в рамках тіньової економіки.

Мотиви, механізми і результати такої участі в різних груп населення різні. Сучасне українське суспільство можна розділити на три основні страти, кожна з яких у свою чергу підрозділена на групи.

1. Нові власники, топ-менеджери, працівники вищої і середньої ланок, почасти наймані працівники нижчої ланки корпоратизованого сектору, де утворюються величезні надприбутки. Для цієї категорії населення характерне прагнення одержати і максимально вивести з-під оподаткування свої прибутки та інші доходи, що можливо тільки шляхом прямих порушень законодавства і встановлення особливих «довірчих» відносин із двома соціальними групами: бюрократією, що визначає умови комерційної діяльності і змушує платити «данину» кримінальним елементам.

2. Групи, що мають реальні можливості брати участь у перерозподілі надприбутків; серед них, у першу чергу бюрократія і кримінальні елементи, а так само нечисленні групи, що обслуговують надприбутки супермонополістів.

3. Переважна частина населення, яка виведена за рамки корпоративного сектору і не допущена до його доходів. У підсумку середня заробітна плата у кваліфікованого українського працівника в 125 разів менше, ніж в американського, хоча вартість споживчого кошика вже складає понад 40 % від американського рівня [9, с. 139]. За теперішніми оцінками, масштаби тіньової економіки в Україні коливаються у межах від 40 до 80 % ВВП залежно від методу оцінювання (наприклад, на основі попиту на гроші чи споживання електроенергії) [6, с. 125].

Населення, аби вижити, змушене адаптуватися до нових умов, беручи участь у різних формах тіньової економіки. За даними соціологічних опитувань, додатковий дохід працівників промислових підприємств від різних видів побічної діяльності сягає 80 % сукупного сімейного доходу [5, с. 309]. Таким чином, у переважної частини населення з'являється об'єктивна необхідність активізації своєї участі в тіньовій економіці, що зміцнює основу хабарництва тіньової діяльності і кримінальної активності.

Нині вже очевидно, що значне розширення сфери тіньової, насамперед фіктивної і кримінальної, економіки привело нас не до цивілізованого ринку і демократії, а до встановлення корпоративно-бюрократичного кланового правління, що, як свідчить історія, може бути тривалим і навіть здатним забезпечити певну соціальну квазістабільність. Проте така уявна стабільність має досить хиткий характер, адже будь-яка екстремальна політична кампанія, в якій беруть участь політичні сили, що мають спонсорів поза межами вітчизняного тіньового сектору, може призвести до істотних суспільних катаклізмів та непередбачуваних наслідків. Підтвердження цьому – події кінця 2004 р., які прийнято називати «помаранчевою революцією». Перемога кандидата від опозиційного табору була забезпечена у тому числі й суттєвою фінансовою допомогою західних джерел, які прокручувалися через різноманітні фонди та інші громадські організації. Підсумок цього всім відомий: було втрачено історичний час для проведення справжніх системних реформ тощо.

Висновки. Потужний тіньовий сектор української економіки, насамперед його фіктивна і кримінальна частина, виступає базисом для існування олігархічного, неопатріманального режиму в Україні, який може певний час забезпечувати соціальну квазістабільність, але загострення соціальних суперечностей між переважною більшістю населення (яка має мізерні офіційні статки) та упривілейованими соціальними групами, що мають надприбутки у тіньовому секторі, виступає постійною загрозою такої стабільності.

Детінізація української економіки є однією з головних умов демократизації політичного режиму та зміцнення державності України. Для подолання тіньового сектору Українська держава має якнайшвидше створити умови для розвитку підприємництва (особливо малого та середнього бізнесу), усунути бюрократичні обмеження щодо його діяльності. Іншим важливим напрямом є стимулювання виробничої діяльності, відновлення і забезпечення ефективного функціонування виробничого потенціалу на основі національних та іноземних інвестиційних ресурсів. Серед довгострокових завдань щодо обмеження тіньового сектору економіки слід виділити розроблення цілісної системи державних, регіональних і галузевих програм, дія яких спиратиметься на безумовне виконання законів України.

Поступового зменшення вимагає чисельність державних структур, що здійснюють контроль за розвитком підприємництва, з метою недопущення дублювання деяких контрольних функцій. Необхідно чітко визначити і законодавчо затвердити функції державних структур для попередження незаконних дій як з боку цих структур у цілому, так і їх окремих працівників. Має бути забезпечені прозорість і відкритість діяльності державних органів регулювання економіки, для чого необхідно встановити персональну відповідальність за перевищення повноважень державними службовцями тощо.

Перспективним напрямом подальших досліджень є здійснення компаративістського аналізу впливу чинника тіньової економіки на політичний процес транзитивних суспільств та суспільств консолідованої демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баюра Д. Генпрокуратура начала проверку участников зернового рынка / Д. Баюра // Укр. Инвест. Газ. – 2003. – № 11. – С. 17–23.
2. Кибовская А. Проходной балл / А. Кибовская // Бизнес. – 2003. – № 9. – С. 54–55.
3. Княжанский В. Легкие деньги / В. Княжанский // День – 2003. – 28 февр. – С. 5.
4. Корабейник Л. Зерно в казенном доме / Л. Корабейник // Деловая столица. – 2003. – № 13. – С. 1–5.
5. Невмержицький Є. В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії / Є. В. Невмержицький – К. : КНТ, 2008. – 368 с.
6. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М. І Мельник. – К. : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
7. Мянковский Б. Зерновой «Комбинатор» / Б. Мянковский // Деловая Украина. – 2003. – № 20. – С. 4–7.
8. Рябченко А. Всех не купят / А. Рябченко // Деловая Украина. – 2003. – № 17. – С. 7–8.
9. Кужель О. Корупція і розвиток малого бізнесу/ О. Кужель // Економіка і прогнозування. – 2002. – № 2. – С. 137–148.

ФАКТОР ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ ТРАНЗИТИВНОЙ УКРАИНЫ

Полищук И. А.

Рассмотрено влияние фактора теневой экономики на политический процесс в Украине. Проанализированы история и природа тенизации украинской экономики. Раскрыта взаимосвязь между становлением теневой экономики и формированием олигархического политического режима в Украине. Сделан вывод о том, что детенизация украинской экономики является одним из главных условий демократизации политического режима и укрепления государственности Украины.

Ключевые слова: теневая экономика, Украина, политический процесс, олигархический режим, демократизация, государственность.

THE FACTOR OF SHADOW ECONOMY IN THE POLITICAL PROCESS OF TRANSITIVE UKRAINE

Polishchuk I. O.

The thesis looks into the shadow economy factor 's influence on the political process in Ukraine. The history and nature of Ukrainian economy's shadowing are analyzed. The interaction between the formation of the shadow economy and the establishment of oligarchical political regime of Ukraine is disposed. It is concluded that taking Ukrainian economy out of shadow is one of the main conditions of political regime democratisation and strengthening of Ukrainian statehood.

Keywords: and word combinations: shadow economy, Ukraine, political process, oligarchical regime, democratisation, statehood.

